

METODİKA

Əsgər Zeynalov
Azərbaycan Dillər Universiteti

TƏDRİSDƏ DİL VƏ ƏDƏBİYYATIN VƏHDƏTİ

Açar sözlər: qrammatik material, bədii ədəbiyyat, bədii tərcümə

Key words: grammar material, fiction, literary translation

Ключевые слова: грамматический материал, художественная литература, художественный перевод

Dil və ədəbiyyat həmişə vəhdət təşkil etmişdir. Dillə bağlı məqalələr yaxud tədqiqat əsərləri yazıldıqda qrammatik qaydaların izahından sonra bədii ədəbiyyatdan nümunələrin gətirilməsi araşdırılmış işin daha dolğun ərsəyə gəlməsinə səbəb olur. Bu fikri eynilə qrammatik materialın tədrisinə də aid etmək olar. Əgər tədris zamanı qrammatik materialın izahından sonra primitiv nümunələr təqdim olunursa bu, dərsin sönük keçməsinə səbəb olur. Fikri ifadə etmək üçün faktlara müraciət etmək lazım gəlir.

Fransız dilində hal kateqoriyası olmadığı üçün onları sözönülər əvəz edir. Məsələn: “à” sözönü Azərbaycan dilindəki yönlük və yerlik hal şəkilçilərinə uyğun gəlir. Ancaq bundan əlavə “à” sözönü zaman və mənsubiyyət bildirir.

a) Zaman bildirir.

Məs: Demain dès l'aube, à l'heure où blanchir la campagne.

Səhər tezdən səhər çağı kənddə ağaranda dan. [2, s.96]

b) “à” sözönünün mənsubiyyət bildirməsi

Le monde est à toi, le monde est à toi, le monde est à la personne.

Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin. [4, s.166]

c) İstiqamət bildirməsi

Lessez- moi me pencher sur cette froide pierre

Qoyun mən əyilim bu soyuq daşın üstə [2, s.96]

Et dire à mon enfant: sans-tu que je suis-la?

Uşağıma deməyə: “Hiss edirsən burdayam?” [2, s.96]

d) “à” sözönü “le” artıqlı ilə birləşir “au”-nu verir.

La garde me dit: “Il mourra au point du jour”

Gözetçi mənə dedi: “Günün sonunda o öləcək” [2, s.249]

Fransız dilində “de” sözünü isə Azərbaycan dilində yiyəlik və çıxışlıq hal kateqoriyalarına uyğun gəlir. Məs:

Cette jeune fille m'intéresse depuis longtemps. Les yeux et les sourcils étaient noirs de cette jeune fille.

Bu gənc qız məni çoxdan maraqlandırır. Bu gənc qızın qara qaşları və qara gözləri vardı.

Çıxışlıq hala dair nümunə - Je ne puis demeurer loin de toi plus longtemps.

Ta yaşaya bilmirəm səndən ayrılıqda mən [2, s.96]

Fransız dilində bəzi sözlərdən sonra “de” sözünü işləyir. Məs: “avoir besoin de”

J'ai besoin de vos yeux- hərfi tərcüməsi: Mənim sənin gözlərinə ehtiyacım var. [2, s.277]

Bədi tərcümə: O qara gözlərinin qəməsi yandırdı məni.

J'ai besoin de vos lèvres - hərfi tərcüməsi: Sənin dodaqlarına ehtiyacım var. [2, s.297]

Bədi tərcümə: O gül dodaqlarının işvəsi yandırdı məni.

Bəzən kiçik bir şeir parçasında bir neçə qrammatik qayda öz əksini tapır. Fikri əsaslandırmaq üçün fakta müraciət etmək lazım gəlir:

Qu'est qui j'ai dans cette ville.

Je ne peux pas frapper à chaque porte

Je me jete sur le destin

Et le destin ne rit pas toujours pour moi

Qu'est qui j'ai dans cette ville.

Mənim bu şəhərdə kimim var axı

Hər qapı döyməyə əlim gəlməyir

Özümü atıram taleyin üstə

Tale də hər zaman üzə gülməyir

Mənim bu şəhərdə kimim var axı [6, s.17-18]

Bu şeir parçasında həm sözünülərin, həm də tamamlığın misrada yeri, inkar forma, frapper feilindən sonra həmişə “à” sözününün işlənməsi və digər qrammatik qaydalar öz əksini tapmışdır.

Là – “orada” yer zərfi izah olunduqda aşağıdakı misralar nümunə gətirilir

Là, il ya un village au loin.

Ce village, c'est notre village.

Orada bir kənd var, uzaqda

O kənd, bizim kəndimizdir.

Fransız dilində “soir” sözü axşam, le soir axşamlar, un soir – bir axşam.

*Un soir nous sommes descendu du taxi
Et nous n`avons pas su ou devons aller.* [8, s.38]

Əlbəttə, belə misraların sayını çox artırmaq olar. Qrammatika ədəbi nümunələr ilə izah olunduqda daha maraqlı olur.

Feillərin təsrifi zamanı müqayisələr aparıb, Azərbaycan dilinin gözəlliyini əyani şəkildə təqdim etmək üçün poetik ifadələrə müraciət etmək lazım gəlir. Məsələn, fransız dilində I qrup feilləri təsrif olunarkən qadın cinsi ilə yanaşı bu nitq hissəsi 8 şəxsdə eyni şəkildə tələffüz olunur.

*Je regarde Nous regardons
tu regardes Vous regardez
il regarde Ils regardent
elle regarde Elles regardent* [3, s.79]

Ancaq Azərbaycan dilində bundan fərqli olaraq şəxs əvəzlilikləri işlənməsə də feilin təsrifi zamanı şəkildərdən bunun hansı şəxsə mənsubluğu aydın olur.

Baxıram baxırıq
baxırsan baxırsınız
baxır baxırlar

Buna görə də fransız dilində bir hərəkəti ifadə edərkən məcburi surətdə şəxs əvəzlilikləri işlənməli olur.

*Je suis aller an marcher des fleurs
Jai achete des fleurs
Pour toi, mon amour.
Je suis alle au marcher aux oiseaux
Jai achete dun oiseuanx
Pour toi mon amour.*

Hər bənddə dönə-dönə “je” “mən” sözü işlənir.

*Mən getdim gül bazarına
Mən gül aldım
Sənin üçün məhəbbətim.
Mən getdim quş bazarına
Mən bir quş aldım
Sənin üçün məhəbbətim.*

Ancaq Azərbaycan dilində şəxslərin dönə-dönə işlənməməsi bizcə, dili bir az da şirinləşdirir:

*Yanına gəlmişəm, yenidən küsək
Yenidən barışaq görək olurmu?
Saat gör neçədir, bir az tələsək
Gedək, yaşıl söyüd yenə dururmu. [5, s.207]*

yaxud:

*Bir taleyin oyunda cütlənmiş zərik
Yüz il qoşa atılsaq da qoşa düşmərik. [4, s.166]*

Hər iki şeirdə “kim?” sualının bir cavabı var “biz”.
Və ya dahi Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” şeiri:

*Çox keçmişəm bu dağlardan
Durna gözlü bulaqlardan
Eşitmişəm uzaqlardan [7, s.5]*

Kim? – “Mən”.

Müqayisə üçün bir məsələnin üzərində bir az ətraflı dayanmaq istərdik.

Fransız, ingilis dillərinin indiki zamanında, rus dilinin keçmiş zamanında feilin hansı şəxsə mənsub olduğunu bildirmək üçün cümlələrdə, poeziyada mütləq şəxs əvəzliyini işlətmək lazım gəlirdi halda, ancaq Azərbaycan dilində olduğu kimi erməni dilində də şəxs əvəzlilikləri işlənmədən feilin hansı şəxsə mənsubluğu bəlli olur.

*Շատ եմ անցել այս սարերով
Կռունկայրա աղբյուրներով
Ունկ եմ դրել հեռուներով
Խաղաղ հոսող Արազներին
Փարվել յարին ու ընկերին [7, s.29]*

Aparılan tədqiqatlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, erməni dilindəki bu oxşarlıq Azərbaycan dilinin təsiri ilə əlaqədardır. Nə üçün? Görkəmli ədəbiyyatşünas alim, əməkdar elm xadimi professor Mirəli Seyidov yazır ki, akademik Hraçiya Acaryanı təxminən yarım əsr -50 il müddətində bir məsələ düşündürür. Necə olur ki, erməni dili müasir fransız dilinin quruluşuna uyğun olduğu halda, birdən-birə

qrammatik quruluşunu dəyişib türk dillərinin qrammatik quruluşuna uyğunlaşır? Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, M.Seyidov həm 1941-45-ci illərdə İrəvan Dövlət Universitetində təhsil alarkən bunun canlı şahidi olmuş, həm də H.Acaryanın əsərlərini oxumuşdu.

Azərbaycanlı alim yazır ki, H.acaryan bu qrammatik dəyişikliyi VII əsr tarixçisi Mamikonyanın və XI əsr şairi Nareyasinin yaradıcılığında müşahidə etmişdi. Dilçi alim 50 il fikirləşsə də həmin sualın cavabını tapa bilmir. Yəni əvvəl erməni dilinin quruluşu “Mübtəda+xəbər+ikinci dərəcəli üzvlər” idisə, sonralar türk dilində olduğu kimi “Mübtəda+ikinci dərəcəli üzvlər+xəbər”ə çevrilib qrammatik quruluşunu dəyişir.

H.Acaryanın bu sualın cavabını tapa bilməməsinin əsas səbəbi onun beyninə həkk olunmuş bir səhv fikir idi. Guya türklər Qafqaza ilk dəfə 1021-ci ildə gəlmişlər. Ancaq onun keçmiş tələbəsi, dərs dediyi qrupda yeganə azərbaycanlı, gələcəyin böyük alimi Mirəli Seyidov bu sualın cavabını aydınlaşdıracaqdır.

M.Seyidov faktlarla göstərdi ki, hələ eradan əvvəl Qafqazda buntürklər, savirlər, qaşqaylar, haylantürklər, xəzərlər yaşamış, onlar çevrəsində olan xalqların mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, eyni zamanda dilinə də təsir etmişdir.

M.Seyidov da göstərir ki, erməni dili də bu cür dəyişikliyə məruz qalıb, qrammatik quruluşunu dəyişmişdir. M.Nalbandyanın xüsusi vurğulayırdı ki, erməni dili ədəbiyyatları tək türk (Azərbaycan dilinin) təsirinə qapandıdır. Əlbəttə, bu barədə daha geniş danışmaq olar.

Bir daha təkrar etmək istərdik. Bizcə, erməni dilində feillərin sonunda şəkilçilərin şəxsləri müəyyən etməsi Azərbaycan dilinin təsiri ilə əlaqədardır.

məs.

Uqhqqu tɫ ɔɦɔwɫɫɦɫ

Uɦ ɫɦɫɫɦɫ tɫ ɔɦɔwɫɫɦɫ

Łwɫ ɔɫɫɫɫ ɔɦɔwɫɦ uɦɫɫɫ

ɫɫɫɦ ɫɫɫɫ tɫ ɔɦɔwɫɫɦɫ [1, s.51]

Əziziyəm qəmdə gül

Qəmdə danış, qəmdə gül

Ağ gündə gülən könül

Hünərin var, qəmdə gül

Kim?- Sən!

Qrammatik qaydaları ədəbi nümunələrlə birlikdə tədris etdikdə bəzən problemlər də ortaya çıxır. Əlbəttə, bu söhbət fransız dilinin qrammatiasından gedir. Məs:

Fransız dilinin qrammatikası kitablarında və ya dərsliklərdə yazılır ki, peşə, sənət, ixtisas bildirən isimlər etre feili ilə işləndikdə onların qarşısında artikl işlənir.

Məs: Je suis professeur – Mən müəlliməm

Il est écrivain – Sən yazıçısan.

Ancaq Viktor Hüqo “Paris Notr-Dom kilsəsi” romanında yazır: “Le temps est l’architecte, le peuple est le maçon ». Zaman arxitektordur, xalq bənna.

Fransız dilinin tədrisində öyrədilir ki, şəxs adlarının qarşısında artikl işlənir: «Voltaire a fuit la guerre rayounante » (V.Hüqo). – Volter hakimiyyətə qarşı müharibə elan etdi. Monsieur de Balzac était un des premiers parmi les grands, un des plus hauts parmi les meillurs (V.Hüqo) Cənab Balzak dahilər arasında ən dahi, yaxşılar arasında ən yaxşı idi».

Hüqo yenə də «Paris Notr-Dam kilsəsi» romanında şəxs adının qarşısında artikl işlədir: «Tout à coup on a entendu un cri: La Esmeralda.» - «Birdən bir qışqırıq eşidildi: La Esmeralda. » Bəli, Hüqo fransız dilinin qrammatikasına zidd olaraq romanında şəxs adının qarşısında artikl işlətmişdir.

Fransız dilində « Ora get ! » - « Vas-y ! » « Vas-en ! » - « Ordan get ». Ancaq Hüqo « Gülən adam » romanında tamamilə başqa bir ifadə işlədir: “Va-t-en! Tout le monde ne peut pas être neureux” – “Çıx get burdan! Hamı xoşbəxt olmağı bacarmır.”

Maraqlı və təəccüblü haldır ki, dəfələrlə Fransa universitetlərində olarkən, bu suallarla alimlərinə, müəllimlərinə, qrammatistlərinə müraciət olunsa da, onlar da həmin sualların cavablarını verməkdə çətinlik çəkmişlər. Daha doğrusu, ümumiyyətlə cavab verə bilməyib, fikrə getmişlər.

Bu müşahidələri apararkən az qala, adama elə gəlir ki, fransız dilində iki cür qrammatik qayda mövcuddur: “Hamının qəbul etdiyi fransız dilinin qrammatikası və Hüqonun düşüncə yaratdığı fransız dilinin qrammatikası”.

Mövzu yaxınlığı ilə əlaqədar bir məsələyə də münasibəti bildirmək istərdik. Ədəbiyyat fənnini tədris edərkən bəzən müəllim yalnız şairin həyat və yaradıcılığı haqqında ümumi məlumat verir. Şairin şeirlərini yaddaşın zəifliyindənmi, nədənsə əzbər bilmədiyi üçün əsərlərdən heç bir əzbər söyləmir – xüsusilə ərəb-fars tərkibli söz və ifadələrini işlətməmiş sənətkarların yaradıcılığından. Müəllim bu şairə, onun yaradıcılığına qarşı rəğbət oyada bilmir. Hətta, şagird bu şairi dərsliyə niyə salıblar?” deyər şikayət edir. Əlbəttə, biz bu hadisələrin canlı şahidi olduğumuz belə bir məsələnin qaldırılmasını məsləhət bildik. Buna görə də Nizami, Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Sabir, eləcə də Səməd Vurğun yaradıcılığını tədris edən müəllimlər bu şairlərin şeirlərindən əzbər bilməlidirlər.

Qafqaz xalqları ədəbiyyatı tədris olunur. Onların bir parçası olan Dağıstan ədəbiyyatı. R.Həmzətovun “Ana dili” adlı bir şeiri var. Şeirdə deyilir ki, yuxuda gördüm ölmüşəm. İki müsafirin yol gəldiyini, avara dilində hansı Əlininsə dəliliyindən, hansı Həsəninə tülkülüyündən danışdırlar.

*Qulaq kəsilməmişdim doğma sözlərə
Hiss etdim tükənməz gücüm var mənim
Nə təbib gərəkdir, nə türkçəyə
Yalnız avar dili sağaldar məni.*

*Başqa dil kimisə sağalda bilər
Fəqət mən o dildə nəğmə yazmaram.
Bilsəm ana dilim sabahdan ölər
Bu gündən ölməyə özüm hazıram.*

Ana dilində eşidilən səs, söz, el arasında deyildiyi kimi “ölünü sağaldır”. Bu nümunə təsadüfən çəkilmədi.

1972-ci ildə Almaniyanın Münhen şəhərində Yay olimpiya oyunları gedirdi. Dağıstandan olan güləşçi Zaqalav Abdulkəvov xalça üzərinə çağırırlar. O bu anda oxuduğu R.Həmzətovun “Mənim Dağıstanım” əsərini xalçanın kənarına qoyub, güləşməyə başlayır. Həmin il o Münhen olimpiadasının çempionu oldu. Kim bilir, bəlkə də o xalçaya çıxarkən “Ana dili” şeirini oxuyurdu.

*Qulaq kəsilməmişdim doğma sözlərə
Hiss etdim tükənməz gücüm var mənim.*

Uzun illərin təcrübəsinə əsaslanaraq deyilən fikirləri tövsiyə şəklində aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq istərdik:

1. Qrammatik materialın daha tez, aydın şəkildə mənimsənilməsi üçün bədii ədəbiyyatdan istifadə lazımdır.

2. Şairlərin həyat və yaradıcılığını tədris edərkən onların poeziyasından əzbər şəkildə söylənilib təhlil edilməsi dərslərin daha maraqlı keçməsinə, ədibin əsərlərinin daha yaxşı öyrənilməsinə zəmin yaradır.

3. Əlbəttə bu, daha geniş bir tədqiqatın mövzusu. Şübhəsiz ki, gələcəkdə bu mövzuya dönə-dönə qayıdılacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Bayatılar. Bakı: Yazıçı, 1979 (erməni dilində)
2. Əsgər Zeynalov. “Hüqo”, Bakı: Mütərcim, 2014
3. Manuel de français. İ.N.Popova, J.A.Kazakova, İ.V.Kovalçuk. Moskva Prosveşeniya 1987
4. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Lider Nəşriyyat, 2004
5. Nəriman Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 207 səh.
6. Nüsrət Kəsəmənli. Qapamayın gözlərimi. Bakı: Maarif. 2009. 146 səh.
7. Səməd Vurğun. Bakı: Yazıçı, 1986 (erməni dilində)

8. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005
9. Vaqif Səmədoğlu. Uzaq yaşıl ada. Şərq - Qərb. 2004. 251 səh.

Summary

The combination between language and literature in education

The article states that in the teaching process the usage of fiction literature during the teaching of Grammar plays an important role in being interested in the lesson and better understanding of the material. In this article besides the explanation of the grammatical material, examples were given about Hugo, Samad Vurgun, Mammad Araz, Nariman Hasanzade, Nusrat Kasamanli's poems and bayatis to justify the idea.

Резюме

Единство языка и литературы в обучении

В данной статье указывается что пользование художественной литературой имеет важное значение в освоении происхождения материала и интересного урока во время объяснении грамматики в учебном процессе. Для обоснования этой идеи помимо объяснения материала, приведены примеры из творчества С.Вургуна, М.Араза, Н.Гасанзаде, Н.Кесеменли.